

Menachem Mautner. Law and the Culture of Israel.

Oxford: Oxford University Press. 2011. 266 pages

נחמן בן־יהודה*

ספרו של מאוטנר מתמקד בשני נושאים: עימות (או מלחמת) התרבויות בישראל ובית המשפט העליון. הספר מתאר את השינויים שחלו בחברה הישראלית בכמה היבטים תרבותיים, ובעיקר דן במשמעויות הפוליטיות של השינויים ובמה שקרה לבית המשפט העליון בהקשר זה. לטענת המחבר, שניים מהעיונות התרבותיים העיקריים המאפיינים את החברה הישראלית הם בין המיעוט הערבי לרוב היהודי, ובתוך הרוב היהודי בין שומרי המצוות ובין החילונים. יש לציין שהוא משרטט את החברה היהודית ברמת רזולוציה גבוהה בהרבה מאשר את החברה הערבית (למשל, הוא אינו מבחין בין חילונים לדתיים ערבים).

מאוטנר מציג תזה שלפיה לסכסוך הדתי־חילוני יש השפעה מעניינת על בית המשפט העליון ולהפך. לטענתו, השפעתה של הקבוצה ההגמונית בעלת האוריינטציה הליברלית־מערבית שהייתה מעורבת בהקמת המדינה ואף שלטה בה לא מעט – קבוצה שהוא מזהה עם תנועת העבודה ועם חילוניות – הלכה ונחלשה, ומולה צמחה קבוצה דתית שמדגישה את המסורת היהודית, את המשפט העברי ואת ההלכה, והשפעתה של זו הלכה וגברה. מאחר שלישראל אין חוקה מפורטת נוסח ארצות־הברית למשל, וגם לא מסורת דמוקרטית ארוכת שנים ויציבה, ברור כי דגם המדינה שבו דוגלות שתי הקבוצות הללו הוא שונה מאוד. מצב זה אתגר את בית המשפט העליון כשהובאו לפתחו שני מאבקים: המאבק על הזהות התרבותית של היהודים המודרניים, והמאבק על הזהות התרבותית של החוק הישראלי (אף שביית המשפט אינו מחוקק). מאוטנר מציין כי בית המשפט בחר לנקוט עמדה במאבקים אלו ונותר אחד המעוזים האחרונים שבהם לקבוצה ההגמונית הישנה, שירדה קרנה בישראל, יש משקל של ממש. בית המשפט בחר לתמוך בתפיסת עולמה של קבוצה זו – תפיסת עולם ליברלית, מערבית, חילונית, שזכויות האזרח מככבות בה – ונתמך על ידה. כך נוצר מצב שבו ההרכב של בית המשפט וחלק ניכר מפסיקותיו היו לצנינים בעיני הקבוצה החדשה והביאו אותה לצאת נגדו מתוך תחושה עזה של ניכור, קיפוח ורצון לשנות.

בפרק החמישי בספרו מציע מאוטנר כי שינויים יסודיים שחלו בתורת המשפט של בית המשפט העליון מאז 1980 קשורים לתהליכים היסטוריים שהחלו בישראל בשנות השבעים ושעיקרם הוא ירידה בכוחה ובהשפעתה של תנועת העבודה. המחבר מתמקד בשלושה שינויים: עליית האקטיביזם השיפוטי, קידום סגנון חדש של הנמקות והצדקות, שחשף את הממדים הנורמטיביים והחלוקתיים של החוק, ושינוי בתפיסת בית המשפט את עצמו, מגוף שמיישב סכסוכים לגוף פוליטי שקובע את הסידורים הנורמטיביים והחלוקתיים בישראל. או במילים המוכרות היטב לכולנו: "הכול שפיט". לטענתו, יש לראות את השינויים שחלו בתורת המשפט כתגובה של בית המשפט העליון ושל הקבוצה החברתית־תרבותית המזוהה עמו לתהליכים שקרו אז בישראל. בית המשפט רתם עצמו לתמיכה בערכים ובתפיסת העולם

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

של קבוצה זו, ובעצם הפך, כאמור, למבצר האחרון כמעט שלה. טענתו של מאוטנר היא שמה שחיבר בין הקבוצה ההגמונית השוקעת ובין בית המשפט הוא דבק אידיאולוגי וההתפתחות ההיסטורית של בית המשפט, שנשענה במידה רבה על פסיקות ועל תפיסות עולם מערביות. אחת הבעיות בהצגתה של שקיעת ההגמוניה של תנועת העבודה ושל צמיחת הרב תרבותיות בשנות השבעים היא שהקבוצות הדתיות שבהן דן המחבר לא צצו יש מאין והיו קיימות גם קודם לכן, אלא שהן לא קיבלו ביטוי פוליטי של ממש, והתהליכים שהקנו להן ביטוי כזה הבשילו ויצאו מהכוח אל הפועל בסוף שנות השבעים. כדאי גם להזכיר כי הטראומה של מלחמת 1973 יצרה משבר אמון חמור בהנהגה ובדרכה והביאה לדעיכה נוספת בכוחה של הקבוצה ההגמונית.

לאחר תיאור שקיעת ההגמוניה של העבודה מתאר מאוטנר את עליית ההגמוניה הדתית-ציונית ונותן לגוש אמונים מקום מרכזי בתהליך זה. לסיוע הוא מצטט מדברי הסוציולוג הציבורי ברוך קימרלינג, שטען כי עליית גוש אמונים ומפעל ההתיישבות הם הגרעינים להפיכת ישראל למדינת הלכה. בהמשך מוסיף מאוטנר לגוש הדתי גם את החרדים. ההסבר האינטגרטיבי שהמחבר מפתח מציע כי עם שקיעת ההגמוניה של העבודה ועם הכניסה של החברה הישראלית לשלב הפוסט-הגמוני, הקבוצה הליברלית חשה חרדה רבה, וזו – כמעט בסגנון פרוידיאני – מסבירה את השינויים מרחיקי הלכת שחלו בתורת המשפט של בית המשפט העליון. לחיזוק דבריו נתלה מאוטנר גם בטענתו של שמואל נח אייזנשטדט כי המהפך הפוליטי של 1977 הביא לשינויים ניכרים בזוהת הקולקטיבית ובהגדרה העצמית של ישראל. כמו קימרלינג ואייזנשטדט, מאוטנר אמנם מדבר על שינויים בתרבות הישראלית אבל מתמקד בעיקר בפן הפוליטי. שינויים חשובים שחלו למשל עם התפתחות הפמיניזם הישראלי או עם מתן הלגיטימציה לזהויות אתניות, מגדריות ומיניות חדשות והשפעתם על התהליכים שמתאר המחבר נדחקים לקרן זוית. בסופו של דבר, נוצרה הגמוניה חדשה, ואף שהכישלון של ההגמוניה הישנה הוא פוליטי במהותו – שכן החילונים הם עדיין הרוב בישראל, וכוח הגוש הדתי הוא בין היתר תולדה של צירוף נסיבות פוליטיות – לכישלון זה יש השפעות רבות על היבטים חשובים של תרבות, כגון שוויון מגדרי, חינוך, אופי הזירה הציבורית ועוד.

בפרקים האחרונים בספר מנסה המחבר לתהות על עתיד בית המשפט העליון. ברור כי בעולמו האינטלקטואלי קשה לענות לשאלה זו בלי לתת תשובה לאחת קשה ממנה: לאיזה כיוון תרבותי צועדת ישראל? ישראל מאופיינת במוזאיקה תרבותית מרשימה ומרתקת. אבל האם זו חברה רב תרבותית? אני בספק. בחברה כזו אנו צריכים להניח לפחות קבלה ואינטגרציה של מגוון הקבוצות, אך בפועל רבות מהן מודרות. האם נתפתח לחברה שבה הזהויות הקבוצתיות יהיו חלשות אל מול זהות ישראלית חזקה? או שיתפתחו זהויות קבוצתיות חזקות על חשבון הישראליות? לתוך שאלות מרתקות אלו נכנסת גם שאלת פתרון הסכסוך עם שכנינו, שגם לה השפעה על תהליכים חברתיים ופוליטיים. יתרה מזו, אפשר להניח כי אם התוצאה של מה שמכונה במערב "האביב הערבי" תהיה עליית משטרים דתיים פונדמנטליסטיים, תהיה גם להם השפעה על תהליכים פוליטיים וחברתיים בישראל. לכל אלו בוודאי השפעה על היות ישראל מדינה יהודית או מדינה של היהודים. אם היא רוצה להיות גם דמוקרטית וגם יהודית, איזו דמוקרטיה ואיזו יהדות? האם היא תהיה יותר הלכתית או יותר ליברלית?

הצעתו של מאוטנר היא שישראל תהיה מדינה של היהודים, כזו שיהודים ממגוון זרמים יכולים להרגיש בה בנוח, ושיינתנו בה מקום וזהות גלויים וראויים לערביי הארץ. לצורך כל זאת עלינו להדגיש ולפתח ישראליות חזקה, שיש בה מקום תרבותי לכולם, ולכן ישראל תהיה גם רב תרבותית. המחבר ממליץ על ביזור מערכות בארץ, כך שלקבוצות תרבותיות שונות יהיה ביטוי מקומי, אך גם לפתח טוב משותף לכל האזרחים (למשל שגשוג כלכלי, חינוך טוב, מערכות בריאות ראויות, איכות חיים גבוהה). נראה שהמחבר מציע גרסה מרוככת ל"מדינת כל אזרחיה". עוד משתמע מכאן שכדי שבית המשפט העליון יוכל להמשיך ולמלא תפקיד אינטגרטיבי בליברליזם ולהיות מקובל על הכול, מן הראוי לגוון את הרכבו מהבחינה התרבותית.

בעצם הדיון ובצורת הצגת הדברים, מאוטנר מצליח להשפיע ולשכנע. עם זאת, הוא מתאר שני תהליכים היסטוריים שלכאורה נראים קשורים זה בזה, אך בניגוד לתיאור המפורט, הידעני והמתוחכם של התהליכים עצמם, הקישור ביניהם הוא החלק החלש בדיון, ולא תמיד ברור הקשר הסיבתי ביניהם.

הספר מתאר כמה מהסכסוכים הכואבים בחברה הישראלית, מציג מקצת ממלחמות התרבות שבה ומציע כמה פתרונות אפשריים. אכן, בישראל יש מאבק תרבותי שבו כמה קבוצות מנסות להשפיע על דמותה התרבותית של המדינה. זהו מאבק מר ויצרי אשר, כפי שמאוטנר טוען, לא ברור כלל שיש צורך לייצר בו מנצחים ומנוצחים, ולא ברור אם אפשר. גם הניסיון להבנות מאבק זה במונחים של "סכום אפס" מייצר רטוריקה כמעט אפוקליפטית במונחי תרבות ופוליטיקה.

גדולתו וייחודו של הספר טמונים בניסיונו של מאוטנר לחבר בין תהליכים חברתיים ובין מה שקורה בבית המשפט העליון. זהו ניסיון אמיץ ומשכנע, וספרו של מאוטנר הוא מעניין מאוד, גרוש במידע, כתוב היטב וקריאתו שוטפת. העובדה שהוא נכתב באנגלית מבהירה שאינו מיועד לקהל קוראים ישראלי רחב, וגם הוצאתו בדפוס אקדמי מהשורה הראשונה בחו"ל תצמצם את חשיפתו לקהלים מסוימים. חוויית הקריאה שלי בספר הייתה מעניינת, מאתגרת (מצאתי עצמי מתווכח עם המחבר לא מעט, אגב ציון הערות רבות), משכילה, מעוררת מחשבה ומהנה. לכל מי שמתעניין בנושאי החברה הישראלית באספקלריה משפטית זהו ספר חובה, ואני ממליץ עליו ללא שמץ של היסוס ובכל לב.